O‘ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI XABARLARI, 2026, [15]
ISSN 2181-7324(Print)

FILOLOGIYA
http://journals.nuu.uz
Social sciences
ISSN 3093-8996(Onlayn)

UDK: 821.512.133(092)

Go‘zal A. AZIMBOYEVA,
Magistrant, O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti, Toshkent, O‘zbekiston
E-mail: feruza.azimboy@icloud.com, Orcid: 0009-0009-5860-306X

Katta o‘qituvchi A.Nuraliyeva taqrizi asosida

AZIZ QAYUMOV TADQIQOTLARIDA NAVOIY IJODINING ADABIY-ESTETIK TALQINI

Annotatsiya

Maqolada adabiyotshunos olim Aziz Qayumovning Alisher Navoiy ijodiga bag‘ishlangan “Farhod va Shirin” sirlari hamda “Ishq vodiysi chechaklari” asarlarida ilgari surilgan axloqiy-estetik qarashlar tahlil qilinadi. Tadqiqot markazida Navoiy ijodida insonparvarlik, ezgulik, muhabbatga sadoqat, ma’naviy komillik va ijtimoiy adolatsizlik masalalarini badiiy obrazlar orqali yoritish tamoyillari turadi. Farhod, Shirin, Layli, Majnun va Navfal obrazlarining axloqiy mazmuni A.Qayumovning bevosita tahlillari hamda Navoiy dostonlaridan olingan iqtiboslar asosida qiyosiy o‘rganiladi. Shuningdek, olimning badiiy matndagi ziddiyatlarni insoniy fazilatlar va ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq holda talqin etish xususiyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Aziz Qayumov, Alisher Navoiy, navoiyshunoslik, adabiy-estetik talqin, insonparvarlik, ezgulik, muhabbat, ma’naviy kamolot, “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”.

ЛИТЕРАТУРНО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НАВОИ В ИССЛЕДОВАНИЯХ АЗИЗА КАЮМОВА

Аннотация

В статье анализируются этические и эстетические взгляды, изложенные в работах литературоведа Азиза Каюмова, посвященных творчеству Алишера Навои, «Тайны Фархода и Ширин» и «Оспа долины любви». Исследование сосредоточено на принципах освещения вопросов гуманизма, добра, преданности любви, духовного совершенства и социальной несправедливости в творчестве Навои посредством художественных образов. Моральное содержание образов Фархода, Ширин, Лейли, Маджнуна и Навфала изучается сравнительно на основе прямого анализа А. Каюмова и цитат из эпосов Навои. Также раскрываются особенности интерпретации учеными противоречий в литературном тексте в отношении человеческих качеств и социальных отношений.

Ключевые слова: Азиз Каюмов, Алишер Навои, навоистика, литературоведческая и эстетическая интерпретация, гуманизм, доброта, любовь, духовное совершенство, «Фарход и Ширин», «Лейли и Маджнун».

LITERARY-AESTHETIC INTERPRETATION OF NAVOI’S WORK IN THE RESEARCH OF AZIZ QAYUMOV

Annotation

This article analyzes the ethical-aesthetic perspectives presented in the works of literary scholar Aziz Qayumov—specifically in “The Secrets” of “Farhad and Shirin” and “Flowers of the Valley of Love”—which are dedicated to the creative output of Alisher Navoi. The research focuses on how Navoi explores themes such as humanism, benevolence, devotion in love, spiritual perfection, and social injustice through artistic imagery. The ethical substance of characters such as Farhad, Shirin, Layli, Majnun, and Nawfal is examined comparatively, drawing upon A. Qayumov’s direct analyses and excerpts from Navoi’s “dastans” (epic poems). Furthermore, the study highlights the scholar’s’approach to interpreting conflicts within literary texts by linking them to human virtues and social relations.

Keywords: Aziz Qayumov, Alisher Navoi, Navoi studies, literary-aesthetic interpretation, humanism, benevolence, love, spiritual perfection, “Farhad and Shirin”, “Layli and Majnun”.

Kirish. Alisher Navoiy ijodining adabiy-estetik mazmunini o‘rganish mumtoz adabiyotimizda inson va jamiyat, shaxsiy manfaat va ezgulik, muhabbat va sadoqat, adolat va jaholat o‘rtasidagi munosabatlarni anglashga imkon beradi. Navoiy badiiy tafakkurida axloqiy fazilatlar mavhum tushunchalar sifatida emas, balki insonning xatti-harakati, tanlovi, ichki kechinmalari va boshqalar bilan munosabatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli shoir dostonlarini o‘rganishda obrazlarning ma’naviy mohiyatini, ular o‘rtasidagi ziddiyatlarning sabablarini va voqealar rivojida yuzaga chiqadigan axloqiy mezonlarni aniqlash muhimdir. Navoiy merosini o‘rganishga salmoqli hissa qo‘shgan olimlardan biri Aziz Qayumovdir. Uning 1979-yilda nashr etilgan “Farhod va Shirin” sirlari hamda 1985-yilda chop qilingan “Ishq vodiysi chechaklari” asarlari shoir dostonlarini izchil tahlil qilishga bag‘ishlangan. Birinchi kitobda “Farhod va Shirin” dostoni, ikkinchi kitobda esa “Layli va Majnun” hamda “Sab’ai sayyor” asarlari tadqiq etilgan.[1] Bu manbalar Navoiy ijodidagi axloqiy qarashlarni obrazlar tizimi, badiiy ziddiyat va falsafiy umumlashmalar bilan bog‘liq holda o‘rganish uchun muhim asos yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur maqolaning maqsadi Aziz Qayumovning ushbu tadqiqotlarida Navoiy ijodining adabiy-estetik mazmuni qanday ochib berilganini aniqlash, olim talqinidagi insonparvarlik, muhabbatga sadoqat, ezgulik va ijtimoiy adolat masalalarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Navoiy ijodida insonparvarlik va ma’naviy mas’uliyat Aziz Qayumov talqinida. “Farhod va Shirin” sirlari asarining muhim jihatlardan biri – Navoiy dostonining muqaddimasidayoq insonparvarlik g‘oyasiga e’tibor qaratilishidir. Olim shoirning ma’naviy boylikni barcha insonlar bilan baham ko‘rish istagini alohida ta’kidlaydi. Navoiy ma’no xazinasining faqat ayrim kishilarga emas, turli ijtimoiy qatlam vakillariga ham tegishli bo‘lishini istaydi. Qayumov bu holatni quyidagicha sharhlaydi: “Bu ifodalarda

Navoiyning insonparvarlik bilangina yashovchi olijanob qalbining hayajonli tepishi sezilib turadi”. [2]

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu fikrning mazmuni shundaki, Navoiy ijodida ma’naviy boylik shaxsiy manfaat uchun saqlanadigan xazina emas, balki insonlar bahramand bo‘lishi lozim bo‘lgan qadriyatdir. Qayumovning tahlilida shoirning ijodiy maqsadi bilan uning insonlarga munosabati o‘zaro bog‘lanadi. Demak, insonparvarlik faqat qahramonlar faoliyatida emas, balki ijodkorning so‘z va ma’rifat oldidagi mas’uliyatida ham namoyon bo‘ladi. Bu o‘rinda axloqiy talqinning muhim xususiyati ko‘zga tashlanadi: badiiy asarning ma’naviy mohiyatini aniqlash uchun faqat syujet voqealarini emas, balki muallifning asar boshidayoq bildirgan ijodiy niyatini ham hisobga olish kerak. Qayumov muqaddimadagi fikrlarni dostonning keyingi mazmunidan ajratmaydi, aksincha, ulardan Navoiy insonparvarligini anglash uchun foydalanadi.

Olimning insonparvarlikka oid talqini “Ishq vodiysi chechaklari” asarida ham davom etadi. “Layli va Majnun” dostoni tahlilida u insonning ma’naviy qadrini, uning muhabbat va sadoqat bilan bog‘liq fazilatlarini ijtimoiy mavqeidan ustun qo‘yadi. Bu jihat, ayniqsa, Navfal va Laylining otasi o‘rtasidagi qarama-qarshilik sharhida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Farhod obrazida mehnat, ezgulik va ma’naviy komillik. Navoiy “Farhod va Shirin” dostonida Farhodni faqat muhabbat iztiroblarini boshdan kechiruvchi qahramon sifatida emas, balki mehnati, bilimi, mahorati va qat’iyati bilan ajralib turuvchi inson sifatida tasvirlaydi. Uning xarakteri bir nechta axloqiy fazilatlarning o‘zaro birligida shakllanadi. Farhodning hunar o‘rganishi, murakkab vazifalarni bajarishi va o‘z maqsadiga erishish yo‘lida tinimsiz harakat qilishi mehnatni inson kamolotining muhim omili sifatida ko‘rsatadi. A.Qayumov Farhodning san’at va hunar egallashiga doir baytlarni sharhlar ekan, shoir qahramonning mahoratini ortiqcha tafsilotlarsiz, badiiy me’yorni saqlagan holda tasvirlashini ta’kidlaydi. Jumladan, olim quyidagi baytlarni keltiradi:

Qayu suratki Moniy qildi timsol, Anga Farhod ochti chehra filhol.

Bu ishni dog‘i oz fursatda qildi, Aningdekkim, kerak alqissa bildi.[3]

Mazmunan bu misralar Farhodning tasviriy san’atdagi mahorati va ishni tez, puxta bajarish qobiliyatini ifodalaydi. A.Qayumov sharhida Farhodning hunarmandligi badiiy xarakter yaratish vositasi sifatida ko‘riladi. Bu yondashuvdan kelib chiqib aytish mumkinki, qahramonning ma’naviy qiyofasi faqat uning ichki kechinmalari bilan belgilanmaydi; amaliy faoliyati, bilimga munosabati va mehnat natijalari ham uning insoniy mohiyatini ochadi. Farhod obrazining axloqiy mazmuni, ayniqsa, muhabbat va mehnatning o‘zaro aloqasida ko‘rinadi. U o‘z tuyg‘ularini shunchaki izhor qiluvchi emas, balki ularni amaliy harakat bilan namoyon etuvchi qahramondir. Uning mehnati muayyan maqsadga xizmat qiladi, to‘siqlarni yengishga bo‘lgan intilishi esa iroda va mas’uliyatni ifodalaydi.

Shu bilan birga, Farhodning fazilatlarini faqat mehnatsevarlik yoki muhabbatga sadoqat bilan cheklab bo‘lmaydi. Uning obrazida bilim, hunar, matonat va insoniy tuyg‘ular yaxlit holda namoyon bo‘ladi. Qayumovning dostonni izchil sharhlashi shu yaxlitlikni anglash uchun imkon yaratadi. Natijada Farhodning axloqiy qiyofasi alohida bir fazilatning emas, o‘zaro bog‘liq ma’naviy xususiyatlarning badiiy birligi sifatida namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar. “Layli va Majnun” talqinida muhabbat va sadoqat mezonlari. Aziz Qayumovning “Ishq vodiysi chechaklari” asarida muhabbat masalasi qahramonlarning ruhiy holati va o‘zaro munosabatlari orqali izohlanadi. Olim “Layli va Majnun” dostonida ishqni faqat shaxsiy hissiyot sifatida emas, insonning butun hayotiga ta’sir ko‘rsatuvchi ruhiy kuch sifatida tahlil qiladi. Qayumov Majnunning Ka’bada qilgan iltijosini sharhlar ekan, uning muhabbatdan voz kechishni emas, aksincha, shu tuyg‘uda yanada sobit qolishni istashiga e’tibor qaratadi. Olim bu lavhani “chin insoniy muhabbatning ilhomli madhiyasi” sifatida baholaydi.[4] Mazkur ta’rif Majnun xarakteridagi sadoqatning badiiy mazmunini ochadi: qahramon uchun muhabbat tashqi sharoitga qarab o‘zgaradigan tuyg‘u emas, balki uning ichki dunyosini belgilovchi e’tiqod darajasidagi kechinmadir.

Dostondagi ushbu ruhiy holat quyidagi baytlarda ifodalangan:

Layli ishqin tanimda jon qil, Layli shavqin ragimda qon qil. Dardini najotim et, ilohiy, Yodini hayotim et, ilohiy![5]

Baytlar Majnunning ichki dunyosini, muhabbatni hayotiy mavjudligining ajralmas qismi sifatida qabul qilishini ifodalaydi. Bu yerda ishq shunchaki visolga erishish istagi emas. U qahramonning ruhiy mavjudligini belgilovchi va o‘zligini anglashiga ta’sir ko‘rsatuvchi kuchga aylangan. Qayumovning tahlili ushbu baytlarning mazmunini Majnunning umumiy xatti-harakati bilan bog‘laydi. Ka’baga kelishdan maqsad uni muhabbatdan qaytarish bo‘lsa-da, qahramonning iltijosi butunlay boshqa yo‘nalishga ega. Bu ziddiyat orqali tashqi talab bilan ichki e’tiqod o‘rtasidagi farq ochiladi. Majnunning tanlovi uning sadoqatini namoyon etadi, shu bilan birga, muhabbatning inson ruhiyatiga ta’sirini ham ko‘rsatadi.

Biroq Majnunning sadoqatini mutlaq va biryoqlama baholash bilan cheklanmaslik lozim. Uning muhabbati, iztirobi va jamiyatdan uzoqlashuvi bir-biriga bog‘liq murakkab hodisalardir. Qayumovning izchil tahlili qahramon ruhiyatini aynan shu murakkablikda tushunishga yordam beradi. Natijada muhabbatning axloqiy qiymati faqat tuyg‘uning kuchi bilan emas, uning insoniy munosabatlar, ruhiy erkinlik va hayotiy tanlov bilan aloqasi orqali ochiladi.

Navfal va Laylining otasi: ezgulik hamda jaholat ziddiyati. Qayumovning axloqiy-etik talqinida Navfal obrazi alohida ahamiyatga ega. U Majnunning muhabbatini tushunishga va uning insoniy qadrini e’tirof etishga intiladi. Laylining otasi esa qizining muhabbatini qabul qilmaydi va Majnunning ruhiy holati hamda fazilatlarini anglashda ojizlik qiladi.

Qayumov bu qarama-qarshilikni quyidagicha izohlaydi:

“Navfal bilan Laylining otasi tabiatan bir-birlariga qarama-qarshi turadilar. Har ikkalasi ikki qarama-qarshi ma’naviy kuchlarning vakillari bo‘lib...”[6]

Ushbu fikrda olim obrazlar o‘rtasidagi ziddiyatni oddiy oilaviy kelishmovchilik darajasida qoldirmaydi. Navfal va Laylining otasi ikki xil axloqiy pozitsiyani ifodalaydi. Bir tomonda boshqa insonning tuyg‘ularini tushunish, uning qadrini tan olish va yordam berishga tayyorlik bo‘lsa, ikkinchi tomonda muhabbatni anglay olmaslik va o‘z qarashlarini mutlaq haqiqat sifatida qabul qilish mavjud. Qayumov Navfalning Majnunga munosabatini sharhlashda uning insonparvarligi va sadoqatga bergan bahosini alohida ko‘rsatadi. Olimning ta’kidlashicha, Navfal Majnunni “chin sevgi sohibi bo‘lgani uchun qadrlamoqda”.[7] Bu fikr axloqiy-etik tahlil uchun muhimdir: insonning qadr-qimmati uning tashqi holati yoki jamiyatdagi mavqei bilangina belgilanmaydi, balki ichki fazilatlari va insoniy tuyg‘ulariga munosabati bilan ham o‘lchanadi. Navfalning Majnunga yordam berish istagi uning insoniy mas’uliyatini ko‘rsatadi. U qahramonning ahvolini shunchaki kuzatmaydi, balki vaziyatni o‘zgartirishga harakat qiladi. Laylining otasi esa mavjud munosabatlarni o‘z qarashlari asosida saqlab qolishga intiladi. Shu tariqa ikki obraz o‘rtasidagi qarama-qarshilik insonning

boshqa bir shaxsga munosabatida qanday axloqiy mezonlar namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi.

Mazkur talqin bugungi o‘quvchi uchun ham ahamiyatlidir. Chunki u insonni tashqi holatiga qarab baholash, uning ichki kechinmalarini mensimaslik va o‘z manfaatini boshqalarning erkinligidan ustun qo‘yish kabi masalalarni mushohada qilishga undaydi. Qayumov tahlilida Navfalning ijobiy qiyofasi boshqa insonning tuyg‘usini tushunish va uni qadrlash bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Navoiy dostonlaridagi axloqiy ziddiyatlarni A.Qayumov talqinida o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, muhabbat mavzusi ko‘pincha jamiyatdagi munosabatlar va mavjud me’yorlar bilan to‘qnashadi. “Layli va Majnun” dostonida qahramonlarning tuyg‘ulari oilaviy qarorlar, urf-odatlar va ijtimoiy qarashlar ta’sirida murakkablashadi. A.Qayumov Laylining otasi Majnunni qabul qilmasligi va keyinchalik voqealar keskinlashishini izchil sharhlaydi. Olimning fikricha, Navfal va Laylining otasi o‘rtasidagi kurash “sevgini qadrlovchi muhabbat himoyachisi bilan sevgini tushunmaydigan nodon o‘rtasidagi kurash” sifatida namoyon bo‘ladi[8]. Bu bahoda muhabbat masalasi shaxsiy munosabatlar doirasidan chiqib, axloqiy tanlov va insoniy qadrni tan olish muammosiga aylanadi.

Mazkur ziddiyatning muhim tomoni shundaki, Laylining otasi qizining taqdiri ustidan qaror chiqarish huquqini o‘zida ko‘radi, biroq uning ichki kechinmalari va istaklarini yetarli hisobga olmaydi. Navfal esa Majnunning muhabbatini qadrlash orqali boshqa insonning ruhiy dunyosiga e’tibor bilan qarash zarurligini namoyon etadi. Bu o‘rinda adolat tushunchasi faqat hukmdor yoki davlat boshqaruvi bilan bog‘liq bo‘lmagan, kundalik insoniy munosabatlarda ham namoyon bo‘ladigan axloqiy mezon sifatida ko‘rinadi. Boshqa insonning tuyg‘usini tan olish, uning sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish ham adolatning ma’naviy ko‘rinishlaridandir. Shunday qilib, navoiyshunos sharhida Navoiy dostonidagi fojiaviy ziddiyatlar insoniy munosabatlarning axloqiy asoslarini tekshiruvchi badiiy vosita vazifasini bajaradi.

Qayumov tadqiqotlarida axloqiy talqinning asosiy tamoyillari. Yuqoridagi tahlillar Aziz Qayumovning Navoiy dostonlarini o‘rganishida bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan bir necha jihatni ajratish imkonini beradi.

Birinchidan, olim axloqiy mazmunni badiiy obrazning xatti-harakati va ichki kechinmalari orqali ochadi. Farhodning mehnati, Majnunning muhabbatga sadoqati va Navfalning insonparvarligi muayyan fazilatlar haqida tayyor hukm berishdan ko‘ra, ularning hayotiy vaziyatlarda namoyon bo‘lishi orqali tahlil qilinadi.

Ikkinchidan, Qayumov obrazlar o‘rtasidagi ziddiyatlarni axloqiy qarashlarning to‘qnashuvi sifatida ko‘rib chiqadi. Navfal va Laylining otasi o‘rtasidagi qarama-qarshilik bunga dalildir. Bunday yondashuvda qahramonlarning ijobiy yoki salbiy jihatlari faqat muallif ta’rifi bilan emas, ularning boshqa insonlarga munosabati va tanlovi bilan ham belgilanadi.

Uchinchidan, olim badiiy asarning falsafiy mazmunini ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘laydi. “Layli va Majnun” dostonida muhabbatga to‘sqinlik qiluvchi sharoitlar qahramonlarning shaxsiy fojiasinigina emas, balki insoniy tuyg‘ularni anglash va qadrlash masalasini ham yuzaga chiqaradi.

To‘rtinchidan, Qayumov tahlillarida insonning ma’naviy qadr-qimmati muhim mezon sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jihat Farhodning hunar va bilimga intilishida, Majnunning sadoqatida, Navfalning boshqa insonning dardini tushunishida ko‘rinadi. Turli xarakter va vaziyatlar orqali insoniy kamolotning bir necha qirrasi yoritiladi.

Shu bilan birga, mazkur tamoyillarni Qayumovning barcha ilmiy faoliyatiga birday tatbiq etish uchun uning boshqa tadqiqotlarini ham alohida o‘rganish lozim. Ushbu maqoladagi xulosalar aynan “Farhod va Shirin” sirlari va “Ishq vodiysi chechaklari” asarlarida kuzatilgan tahliliy xususiyatlarga asoslanadi.

Xulosa va takliflar. Aziz Qayumovning “Farhod va Shirin” sirlari va “Ishq vodiysi chechaklari” asarlarini axloqiy-etik nuqtayi nazardan o‘rganish Navoiy dostonlaridagi insonparvarlik, ezgulik, muhabbatga sadoqat, ma’naviy mas’uliyat va adolat masalalarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Olimning tahlillari badiiy obrazlarning axloqiy mazmunini ularning xatti-harakati, ichki kechinmalari va o‘zaro munosabatlari bilan bog‘liq holda ochishga xizmat qiladi. “Farhod va Shirin” dostonida Farhodning hunar va bilimga intilishi, mehnatsevarligi hamda muhabbatga sadoqati insoniy kamolotning o‘zaro bog‘liq jihatlari sifatida namoyon bo‘ladi. “Layli va Majnun” dostonida esa muhabbatning ruhiy qudrati, qahramonlarning sadoqati va ijtimoiy qarashlar bilan yuzaga kelgan ziddiyatlar axloqiy talqinning markaziga chiqadi. Ayniqsa, Navfal va Laylining otasi obrazlari orqali insonparvarlik bilan jaholat, boshqa insonning tuyg‘ularini qadrlash bilan ularni inkor etish o‘rtasidagi farq ko‘rsatiladi.

Qayumov tadqiqotlarida Navoiy dostonlarining axloqiy mazmuni badiiy obrazlar va ziddiyatlarning ichki mantiqi orqali ochiladi. Bu yondashuv mumtoz adabiyotdagi ma’naviy g‘oyalarni oddiy nasihatlar yig‘indisi sifatida emas, balki inson, jamiyat va axloqiy tanlov haqidagi murakkab badiiy-falsafiy mushohada sifatida anglashga imkon beradi. Shu jihatdan Qayumovning mazkur asarlari Navoiy ijodining axloqiy-etik talqinini o‘rganishda muhim ilmiy manba bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Qayumov A. «Farhod va Shirin» sirlari: Ezgulik va sevgini ulug‘lovchi motivlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1979. – 168 b.
2. Qayumov A. Ishq vodiysi chechaklari. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1985. – 256 b.
3. Navoiy A. Xamsa. – Toshkent: Nashrga tayyorlovchi Porso Shamsiyev, 1958 va 1960 yilgi nashrlar. (Qayumov asarida keltirilgan bibliografik ma’lumotlar asosida.)